

Հին բաներ լեցուն են . որ տեղ որ գետինը փորուի նե՛ մէկ երկու կտոր բան կ'ելնէ : Մեծագոր ինքնու կարգ աւելի մանրամասն դիտողութեան արժանի ապագէ : Այսպէս զանազան հնութիւնները , և իւր միտում մօտ թուող շինելու նորաշէն գործարանին հիմը ձգելու ատենին գետնէն ելած Մնատուց արձանը . հին դարմանքը , և քանի մը եգիպտական հնութիւններ : Մանր ամէնը տեսնելէն ետքը մեծագոր ինքնուկար իր շարժակալութիւնը իմացուց բարձրագոյնով : Մէկ-մի փառային , որ այս պատուական խնամարար մեքուր և ալեկ կարգի մէջ պահեր է :

— Պէտք է համարակալ (տէքագէտ) Մուստաֆա Քիւրա էֆենտին այն երկրին օգնէ չի կրնալ սորովիլ , քանի որ այն գործովը հոն գնացեր է նե՛ իր ժամանակին շտաբ հիւանդութեամբ անցուցեր է : Մեծագոր տէրութիւնը տար այս վիճակին վրայ խղճալով հրաման րուա որ այն պաշտօնատարը պաշտօնը ձգէ և կոտանգնուպօղիս դառնայ . և անոր տեղը խրկուի Վաֆի էֆենտին , որ Ռատուսի տեղապահ (քայիմաբաճ) ըլլալով իրեն ասանկ բաներու բուսականութիւնը ցըցուցած էր :

— Կարգադրի երկրին կլիմայն գետնաշարժ սրտահիւր առաջիկայ ի վեր խիստ քիչ անգամ լուսած է : Իսկ այս անգամ յուլիս ամսոյ 26 ին՝ իրարու ետեւէ քանի մի անգամ շարժ պատահեր է , ամէն մէկ անգամին սաստկութիւնը եվելնալով , անանկ որ՝ այն սաստկութեամբ շարժ պատահիլը այն կողմերը գիտողը չկայ : Այս շարժէն այն կողմերը շատ փնտրանք պատահեր է , մէկ մեծ մըկիթի մը ութը սիւնը , և մէկ միւսի մը վերի կողմը կործաներ են . շատ տուններ փլեր են . և քանի մը մարդիկ ալ մեռեր են : Իսթանբուլի և Տիւմաթի կողմերն ալ այս շարժէն քանի մը տուն փլած կան . բայց մարդ կորուսած չկայ : Իսկ կ'ըլլայ որ՝ բուն Կարգադր քաղաքը եղած շարժը աւելի սաստիկ է եղեր . ուրիշ կողմերը այնքան չեն եղեր :

— Պիղա գաւառի կառավարիչ Քիւրա Քիւրա հիւմ փաշայն ծեր և տկար ըլլալով՝ յատուկ աղերս ստգրով մը մեծագոր տէրութենէն ուզեր էր որ իրեն հրաման ըլլայ այսպէս գործերէն մշտնջեալ որ կերպով հրաժարուելու . որպէս զի գիթած ինքնակալին հովանաւորութեանը տակը իր կենացը մը նոցած ժամանակը հանգստութեամբ անցնէ , և ինքնակալին պատուական և անգին կենացը երջան կուտանը և երկարութեանը համար աղօթող ըլլայ : Իւր որովհետեւ այս մարդը մինչեւ այս կամաւոր հրաժարմանը ժամանակը իրեն ինչ պաշտօն որ յանձնուեր է նե՛ շտապութեամբ և հաւատարմութեամբ կատարած էր , մեծագութ ինքնակալն ալ ասոր աղաչանացը զննաւ և ներեց , որ ինչպէս որ կամք բերէր՝ պաշտօնէն հրաժարի . և կենանքն ալ հանգիստ անցնելու համար բաւական ամսական օրհիկ կապէց : Իւր ասոր հրաժարելով Պիղայի կառավարչութեան պաշտօնը բացը մնալով , ձերբակալ ծովուն կողմերը գտնուող թեղանօղաձիկ (թօլի ծի) զօրաց Քիւրա էֆենտին փաշայն Քիւրա Քիւրա իր փառային Պիղայի կառավարիչ անուանեցաւ :

— Օրոտու 12 երեքշաբթի օրը իրարու ետեւէ մէկ երկու անգամ սաստիկ գետնաշարժ եղեր է . բայց գահութիւն Մուսուճոյ , մարդու կամ ուրիշ կերպ փնտրանք չտալով անցեր է . որ գետնաշարժը սաստիկ ըլլայ և մէկ երկու անգամ իրարու ետեւէ երկնուրէն՝ փնտ ցնեցնելով անցնելը խիստ քիչ պատա-

հած կայ :

— Վարժա սարային Ա. դասատու և կայսերական պալատին Ա. բժիշկ Տօքթօր Սերիֆը՝ աս օրերը Գերմանիա իր հայրենիքը երթալ և քանի մը ամիսէն դառնալ գալու տէրութենէն հրամանի պարգեւ առած ըլլալով՝ Տէրութիւնը որոշեց որ՝ գարոցէն մինչեւ այսօր բժշկականութեան փայտական առած և ելած բժիշկներէն՝ մէկ քանի մը հոգի ընտրովին և Պ. Սերիֆին հետ Վ. էննա խրկովին , որ ան տեղի բժշկականութեան գարոցին կանոններուն համեմատ քննովին և փայտական առնէն դան :

Ինտրուած բժիշկներն են . Տաշիկներէն՝ Արիֆ էֆենտին՝ որ երկու տարի զինուորական հիւանդանոցները ծառայելէն ետեւ՝ հիմակուհիմա Մէք. թէպի դըպրէն՝ միւթէրձիմութեան պաշտօնը կը վարէր . Հայերէն՝ Վալանտին Պ. Ստեփանը որ նախ կին Ղեմարանի աշակերտներէն մէկն էր , և Պ. Գրիգոր Կանօփի . Յոյներէն՝ Պ. Նիքօլաքի Աթ. ըրիօֆ :

Մտնի չորսն ալ՝ քայիմաբաճի պաշտօնով պիտի երթան Եւրոպա , և իրենց ուսմանը կատարելաւ գործելէն և Եւրոպա քննութիւններուն մէջ քաջ հանգիստանալով՝ Նեմէյի բժշկականութեւ գլխաւոր գարոցին փայտական առնելէն ետքը դառնան դաննէ՛ մեծամեծ պաշտօններու պիտի գործածուին . Պ. Սերիֆը և անոր ընկերանալու չորս երիտասարդ բժիշկները պիտի մեկնին արքայազն իշխանաց թիւրապութեան հանգէսէն ետքը անմիջապէս :

— Օսմանեան տէրութեան նախարարները այն պէս կը խորհին որ Վանը՝ Ղեզէրէն և Հաքիարի ու Պէրվարայի երկիրները ամէնը մէկ տեղ մէկ փաշայութիւն ընեն որ տէրութեան ուրիշ գաւառներուն նման կառավարուի : Իսկ աս պէս Վան տէրը պէյը որ գաւառին երեւելի քիւրտներէն մեկն է և տէրութեանը միշտ հնազանդ գտնուելով շատ ալ այս վերջին պատերազմին օգնութիւն ըրաւ , Պէտերհան պէյին տեղը միւթէրձիմ անուանեցաւ : Վանտէր պէյը Պէտերհան պէյին իշխալ նութենէն առաջ Քիւրտիստանի այս մասին տիրող գերագաւանդէն է :

— Պէտերհան պէյը և խան Սահմուտը ու աւոր երկու եղբայրն ալ հետը անպատճառ մօտերս Սարաքազաքս կը հասնին . ուշանալուն պատճառն այն է որ հետերին շատուոր պահպան զօրք ըլլալուն ճամբան կամայ կ'երթան կոր : Պէտերհան պէյին ընտանիքն ալ հետ է . և քանի հոգիի չափ ալ սպասաւոր : Ընտոյ 9 ին Տիարպէքի հասեր են և անկէ հետեւեալ օրը ճամբայ ելեր են դէպ ի Սամիսոն :

— Բարա տէնիզի Բարա Օսման ըսուած նաւապետ մը մանր աշխատէր ըսուած նաւով ծախու փայտ և ածուխ (քեօմիւր) կը կրէր : Ետը նաւը քիչ մը հին , և ինքը նորագէտ տարու անհոգ ըլլալով վերջին անգամի ճանապարհորդութեանը առնէն կատարչութեամբ ինքնուկար ինքնուկար հիւանդի կողմերը ջուր առնելով ընկղմեցաւ . բայց գահութիւն Մուսուճոյ , մէջը գտնուողներուն փնտ ցնեցնելով :

— Երկու շաբթի իրիկուն , ժամը 10 ին միջոցները հրդեհ մը պատահեցաւ Պալիսի զինանոցը բանտարկելոյ խօշնալը որ առանց մեքանակայ տուններուն վրէժս մը հաւցունելու 1 կամ 2 ժամ տեւելէն ետքը մարեցաւ :

ՊԱՐԱԿԱՍՏԱՆ : Ընդհալ լրագրիներուն մէկուն մէջ ծանուցիլ որ պարսկ թագաւորական զօրքը իրենց ամսական վարձքին հատուցմանը ուշանալուն համար ծանր խռովութիւն հաներ են Վահրան քաղաքին մէջ : Այս լուրս յուլիս 20 ին գրուած էր Երկրորդութիւն : Վահրանէն յուլիս 23 ին գրուած գիրէ մը յետագայ տեղեկութիւնս առնելու է : « Երկու օր կայ որ Վահրան կատարեալ հանդարտութիւն է : Օրքը խռովութիւն հանելու նախ վրայ իրենց վարձքը առնելով դարձեալ հնազանդութեան և զինուորական կրթութեան տակ մտան . և հիմա ասոնք խորտանու բանակը խրկելու պատրաստութիւններ կը տեսնուին » :

Յետագայ լուրերս ալ Վահրանէն եկած մէկ նաւ մակէ մը քաղաքով կը հրատարակէ խռովութիւնը քանի մը քաղաքով կը հրատարակէ քանի մը քաղաքով :

« Սահահան նախկին կառավարիչ Միւթէմէտ Տէվլէթ իշխանը մեռած ատենը շատ մեծ հարստութիւն ձգեց : Մեծ հարստութեւ համբաւ ունէր այս մարդ . բայց ինչքը հասարակաց կարծիքը բռնէն շատ աւելի ելաւ : Այս ինչքերս որի մնալքին վրայ այլ և այլ խօսքեր շատ խօսուեցաւ , որովհետեւ ժառանգ մը չունէր . վերջապէս պարսկ տէրութեան փոխարքայ հաճի Սիրդա ալուսի իշխանը՝ մեռնողին մէկ կտակագիրը հանեց , որ մեռնելէն քիչ ատեն առաջ գրուած էր , և գրոյն հարազատութիւնը ամենաւին երկբայութեան տեղի չունէր : Հաճի Սիրդա ալուսին այս կերպով մեռնողին ընկեր տեղ ըլլալէն ետքը՝ որքան պատուական և մեծագին գոհար քաղաք կար նե՛ ամէն ալ շահին ընծայեց . և ստակները տահմանեց քանի մը նոր գիւղեր շինելու և առաջիկայ շինուած և մէկ մէկ պատճառով աւարտուած գիւղերը նորագէտ և շինողներու : Այս նը պատակին հասնելու համար յիշեալ փոխարքայն անմիջապէս իրեն կառավարութեւ ներքեւը առաւ Սահահան քաղաքը , որովհետեւ մեռնողին ստակին շատը այս քաղաքի շրջակայ գիւղերուն վրայ պիտի խարժուին : Վան մէկ վիճակ իր կողմէն մէկ մէկ տեղակալ (վէթիլ) խրկելով , անոնց ապրուրները լրիւ որ ուղղակի իրեն հետ թղթակցին . և ընելու մեծագործ և աշխարհաշէն բաներուն վրայ ընդարձակ տնօրէնութիւններ ըրաւ և անոնց յանձնեց , որ այն գրուածներուն համեմատ բան տեսնէ : Պալիսի ըսուած լեռնաբնակ ապստամբ ցեղին յանկարծակի յարձակմունքներէն ապահովընելու համար պէտք եղած զգուշութիւններն ալ ի կարգի դնել ապրուրները :

« Այս Պալիսի ցեղին երեւելիներուն մէկը՝ Ղաֆեր Բուլի խան , իրեն չարագործութիւններուն համար շատ տարիէ ի վեր Սահահան քաղաքին մէջ բանտարկեալ էր . և Միւթէմէտ Տէվլէթ իշխանը մեռնելէն ետքը քաղաքին մէջ եղած խռովութիւնները իրեն յաջողակ մէկ առիթ մը գտնելով՝ իր պահպանները որով և կցէ եղանակով խաբէր , ձեռքբերուն աղաւտեցաւ , իրեն առաջիկայ ի վեր բնակարան ընտրած լեռը փոխաւ . և հոն իրեն առաջին աղաւտութիւնն ալ գտաւ . բայց ինքը այս աղաւտութիւնը գէշ գործ կ'անէ , այն տեղի բնակիչներուն գրգռութիւն տալու և թագաւորէն ապստամբեցնելու աշխատելով . բայց իր ցեղին և իր մարդոցը մէջը իրեն կամակից քիչ մարդ կը գտնէ կոր . որովհետեւ ամէնքն ալ յաճախ փորձով իրենց գլխուն եկածէն բաւական սորված և վարպետ եղած են , որ իրենց վրայ օրինաւոր իշխալ նութիւն ունեցող շահին դէմ գլուխ քաշելով և

քան թէ իրաւամբ :

Նարեկեանի միտքը շատոնցմէ կայսերութեան վրայ ըլլալով , և Մեքալուց ահարկու ըլլալը ժամանակին յարմար սեպելով , ձերբակալին յայտնեց իր կամքը : Եղան մեծերն որոնք չուզելով հաւանեցան , և Քարսի իշխանը համարձակեցաւ ինչուան դէմ ալ կռուելու . իսկ զօրքն ալ ժողովուրդը գիւրաւ ընդունեցան աս փորձութիւնը :

Մայիսի 27 ին Սեւաղոսին հաւանութիւնը առաւ . յունիսի տասնին իր գաւառիցայը շտաբն ներս մտնելու , միայն Գատուտը իր տասնութիւն ընկերներով մահուան դատապարտելով և Սարայ զօրագետը Միսիսի-Կասիանները քշելով : Յունիսի 8 ին փարսիէն գուր զինութեան ելած , Եգիպտոսի և Կասիայ յաղթանակներուն տարեգործը կատարելով Պալիսի գաղտնի մէջ հարկու հազար զօրաց առնելը Պատուայ Լեզէնի խաշի բաժնեց քաղաքին : Աս հանգիստը այնչափ զօրաց առնելու կատարած և շատ մը լեզէններէն առնելու գործակներով զարգարած , փոսմ ալ փառաւոր էր : Պալիսի նե՛ ինչուան փարկ հասնելէն իրեն ամիս քիչ , աս զօրագետը ամիս տակն ամէն անցած քաղաքներուն ուսումնական ու քաղաքական շտա կարգաւորութիւններ դրաւ :

Նարեկեանի կայսերութեանը շտապարարութեան եկան Աւարից , Սպարից , Կարսի և Փարսի :

Կայսր գետնաները , աս բանի մէջ հաւամ ալ իր պարտքը կատարելէն ետ չի կեցաւ : Ու երբ Պոնալուրիէն , իր կայսերութիւնը օրինաւոր ընելու օրէն , Պոնալուրի , Կասի , Կարս (Իմուլայ եպիսկոպոս) հրաւերեց ինք փարկ , շտապ ճամբայ ելաւ անկալ , և Փոն գետնաները հասած օրը կայսրը գէմը գնաց ու իր կառքին մէջ առնելով շտա մեծարանքով ու փառք մայրաքաղաքը մտցուց : Դեկտեմբերի 2 ին օծման հանգիստը որոշուեր էր , անմիջապէս փառքութիւն մը մարդկանց թիւը ինքնուկար պարտէն ինչուան Կարս - Տափ մայր եկեղեցին ճամբայները ընցուեր էին : Եկեղեցին քիչ օրուան մէջ իր հասարակապետական անարգութեանէն և մեքութեանէն ելելով , փառաւորապէս զարգարուեր էր Նարեկեանի շտապ ինքնակալութեամբ : Պալիս իր կարգաւորութեան հետ թափառելու ելաւ և կեղեցին երթալու . ետեւէն ալ կուգար Նարեկեան կառքերուն պատմաւոր հազարուան ու բոլոր մեծաւ մեծներով շտա գին պատած : Եկեղեցւոյն ու կառքի օծումը նոյն մէկ օրուան մէջ կատարեց Պալիս : Նարեկեան թաղը անոր ձեռքէն առնելով գլուխը գրաւ և ետքը կայսրուհւոյ թաղով իր կինը պատկեր , որ խորանին առնելու ձեռքի չգրէր , անոր գէտը ընկաւ ու ժողովուրդը սկսաւ խորանութեան , գիշերը բոլոր քաղաքը լուսաւորութեան մէջ էր : Թիւրքերի պալատն ու պարտեզը բոցի պէս կը փայլէին :

Սեպտեմբերի 2 ին (1805) կայսրը ճամբայ ելաւ Ժու

գէֆինին հետ Կասիա երթալու , ու զանկալ Կարս ձգելով , մայիսի 8 ին մտաւ Միսիս , ու 26 ին հոն կատարել տուաւ իր երկրորդ օծումը . Գարգարա կարգաւորութեան ձեռքով : Այսպէս Կասիայ թաղաւորութիւնը ժառանգելով , Լուրարացոց երկրի թաղը գլուխը դրած ատենը կ'ըլլէր . « Ետուած տուաւ աս ինքի , փայտոր գաղտնի » :

Յունիսի 8 ին Բուլիսի հասաւ , ու երբ Եգիսիսը Կասիայ փոխադրեց զրաւ , կը գտնուէր Փոն գետնաներէն , լուր առաւ թէ Փերտիմանտո արշի գոթն ու Մար զօրագետը իննուան հազար զօրքով Պալիս մտն ու արքունիքը բոլոր վերջուրի փախուցեր են : Գատուան հազար մարդ ալ Յունիսիս արշիգետին տակ թիւրք մէջ կայ առեր էին : Ալ տարակցի չի կար թէ խաբէրաց Վահրան իր գաղտնիքը ինքի ձեռքով կատարելով լեզէնաց կողմէն անցեր էր : Արդէն Ռուսիայ և Եւրոպայ տէրութիւններն ալ անոնց միացեր էին , ասիկայ Մեքալուց ցոյցէ կաշառք կ'ըրաւ , և Ռուսիան Գաղտնի ստացած օտար երկիրները նորէն ետ տալու պայմանաւ առաջարկած հաշտութիւնը Նարեկեանին ընդունելու համար : Այս շտա կ'ըրա տէրութեանը օժիւրէն քիչ հարկու հազար զօրքի կը հասնէր . իսկ Գաղտնի ունեցածն էր ընդ ամէնը երկու հարկու երեսունը հինգ հազար , որոնցմէ միայն հարկու վաճառն հազար Նարեկեանին ձեռքէն էր եօթն գոթն քաճած , մնացած եօթնուհինգ հինգ հազարը Կասիայ մէջ

երկրը կը պաշտպանէին :

Նարեկեան ելաւ Փարսիէն , անցաւ Մարտագուրկ և հոկտեմբերի առաջ օրը (1805) Հաւանտին ալ ելաւ զիջքը կոչելու : Պատի , Պալիսից , ու Վարդգեսից կի իշխանաց հետ գաղտնի գնեցնելու ետեւ , գէպ ի Նարեկեանի սկսաւ քաղաքը Նարեկեան ձեռքէն քաղաքը այլ և այլ գոթն քաճած , ու Նեյ , Սուր , Տափուր , Լան , Միւսաղ , Պերտուր , և ուրիշ քաջ ու ինչպիսի զօրագետներու ձեռքը տուած , և նանկ ճարտարութեամբ մը անոնց անցքը գծեր էր , որ Վարդգեսից իրենց կարծեացը մէջ խաբէրով , սարսափեցան մնացին երբոր տեսան հարկու հազար Գաղտնից յանկարծ Կասիա գետն անցնելու :

Մար զօրագետը ասոնք ետ քշելու մտքով իրենց անգամ հետեւին զարնեցաւ . իրեն անգամ ալ յաղթելուցաւ վերջիններն , Կասիայուրիկ և Հասալիկ մէջ : Մուսաղ , Նեյ ու Տիւրան զօրագետները աս ալ և այլ պատերազմներուն մէջ միայն քանի հազար գերի բռնեցին , թող ըսած չարքերն , մահաւոր Տիւրանից , որն որ եօթն հազարով բռնաւ հինգ հազարի դէմ պատերազմեցաւ :

Պիլի քաղաքապետ :

Մ. ՅԱՎԱԿԱՆ : ՀԱՅԱՍՏԱՆ :

ապրտամբերով՝ քաջած ծանր փնտնեղեն դատ սոր վերք մը չունին։ Մէջերնին քիչ մը խռովութիւն կայ, բայց կռիւնին ցեղ ցեղի հետ է։ միաբանելով թագաւորական կառավարութեանը գէմապրտ տամբութիւն հանելու վախ չկայ։ Այս լեռնցիները 15 տարի շարունակ բոլոր Սպահանու շրջակայ տեղերը երբեք և բնակիչները չարդելով շատ գէշութիւն կ'ընէին։ Միւթեմէտ Տէվլէթը իր կենդանութեանը ժամանակը իրեն խիստ և սաստիկ կառավարութեամբ, և ճաֆէր Քուլի խոնր բան տը գնելով անոնք առանց գլխոյ թողուց և զարկեց։ Հիմա թէպէտ նոյն ճաֆէր Քուլի խոնր և փոխեր և իր մարդոցը մէջը ինկեր է, և անոնց մէջ խռովութեան և տարածայնութեան սերմ մը ձգեր է, բայց այսու ամենայնիւ հանգարտութիւնը և խաղաղութիւնը այն տեղուանքը մօտ գտնուած երկիրներուն և քաղաքներուն մէջը աւրուած չէ։ Ասով կը հասկըցուի որ հիմակուան պարսից թագաւոր Սուհամմէտ շահին օրը թագաւորութեան ամփոփած ուժը սրբան հաստատութիւն և ամբողջութիւն գտեր է։ Այս թագաւորիս իմաստուն և խոհեմ կառավարութիւնը պարսից հիմակուան պատմութեան մէջ երեւելի և յիշատակաց արժանի մէկ բան մըն է։

«Միւթեմէտ Տէվլէթ իշխանին մեռնելը մինչև Դարս գաւառը իր աղղեցութիւնը բրաւ։ Հոն քանի մը ցեղեր կան, որ գաւառին բնակիչներուն չեն խառնուիր, լեռները և անտառները առանձին կը բնակին, երբ որ այս իշխանիս մեռնելը լսեցին նէ՛ անոնք ալ տապաւնեցան։ Շիրազ քաղաքին բնակիչներէն քանի մը հոգի ալ, որոնց համբաւը բոլոր պարսից երկրին մէջ տարածուած է իբրեւ անհանգարտ և խռովարար, գլուխ վերցնելու համարձակեցան։ Բայց այս գաւառիս ընդհանուր կուտակալ Հիւսէյն խանը ասոնց բաւական ժամանակ չի տուած իրենց մտքին մէջ դրած խռովութիւն նին ուղղանքներուն պէս առջը տանելու։ Իրեն ալ մէն ժամանակ պահած բնաւորութեանը համեմատ այս անգամիս ալ շուտ մը վրայ հասաւ, և ընկճեց ապրտամբները, և խորհուրդին ցրուեց։ Հիմա ալ մէն բան խաղաղ է։ տէրութեան գանձուն համար վճարուելու տուրքը հանգարտութեամբ և առանց վճար կը ժողվուի։ վաճառականութիւնը մէկ օր մը անգամ խափանուած չէ։ կարաւանները ամէն շամբաներէն կատարեալ ապահովութեամբ կ'երթան կուգան, ամենեւին փնտ մը չի կրելով։ և վերջիվերջ մանր մանր խռովութիւնները որ զըսպրւեցան, կ'երեւի որ մէկ մըն ալ նորոգուելիք չունին։ Ասիկայ անանկ ձգարտիս կ'երեւի որ՝ Հիւսէյն խանը այն գաւառը պահպանելու և կառավարելու գործը կրցաւ իրեն գործակալներուն մէկուն յանձնելու վտանգիլ, ինքը ձգեց Ղեհրան ելաւ։ որպէս զի տարւոյս մնացած վեց ամսուան մէջ (մինչև մարտ) գաւառին վրայօք ըլլուելու բարեկարգուեց համար փոխարքային հետ խորհի։

«Վերջէն ըսուած ապրտամբ ցեղը ասիկայ առաջ յաճախ յանկարծակի Քիրման գաւառին վրայ կը յարձակէին։ և այն տեղի բնակիչները կը խռովէին, ահուգողի, և երբեմն ծանր փնտնեղու կը հանգարտընէին։ Հիմա Դեղ Միւթ խանին արթուն և կորիճ կառավարութեամբը այս տեղերս ալ իր խաղաղութիւնը գտան։ Վերջէն ինքնուրու գլուխաւոր հրամանատար Մարտիկ Հիւսէյն խանը՝ որ սովորաբար Պամբուր քաղաքին մօտ սղտիկ բերդի մը մէջ կը բնակի, իր բնակած բերդէն անգամ մը իր զօրքերը դուրս ելած և մինչև Քիրման քաղաքին մօտերը հասած էր։ Դեղ Միւթ խանը ասոր այս աստիճան յանգեցուցութիւնը լսելով ձեռքին տալ կը գտնուած զօրքերը շուտ մը սրբան կրցաւ նէ ժողվեց, վրան ելաւ։ և շուտ մը ապրտամբին հասաւ։ Պատերազմը երկար ալ չի քշեց, յաղթութիւնը որինը ըլլաւ ալ անորոշ չմնաց։ Պարսից կրթեալ զօրացը առաջին անգամի յարձակմանը Վերջէն ինքնը չի կրցան դիմանալ, փախչել սկսան։ պարսից զօրքը ետեւեւուն ինկան և հայաւեցին, մինչև Մարտիկ Հիւսէյն խանին բերդին առաջը հասան, և բերդը պաշարեցին։ Մարտիկ Հիւսէյն խանը քիչ ժամանակ դիմանալէն ետքը ստիպեցաւ ինք զինքը ձեռք տալու, և հիմա Քիրման քաղաքին մէջ բան տը գրուած է, մինչև որ Ղեհրան տարուի, և ըրաններուն հաշիւը և պատասխանը իրմէ ուղուի։ Դեղ Միւթ խանին ասանկ կորիճութիւնով և ճարտարութիւնով քիչ ատենի մէջ այս բանս առաջ տանելուն վրայ՝ հարկ չեղաւ որ Սերտար խանը Քիրման երթայ։ այլ իրաք գաւառի բանակին ըստ պարտաւորութեանը պաշտօնին վրայ մնաց։

«(Օսմանեան մեծազոր տէրութեան և Պարսից կառավարութեան մէջ եղած վեճին խաղաղութիւնը մընալը, որ հինգ տարի քշեց, շատ մեծ ուրախութիւն պատճառեց Ղեհրան և Ղաւրիդ և ուրիշ երեւելի քաղաքները բնակող խելացիներուն

մէջ։ Պարսից հիմակուան փոխարքայ հաճի Միւթա աղաթի իշխանը անձամբ տեսնող և ճանչցողները ալ մէջն ալ գովելէն չեն կշտանար հեղ և խոհեմ և խաղաղարար բնաւորութեանը համար։ որով իր կամքն ալ իր թագաւորին կամացը ըստ ամենայնի համաձայն կը գտնուի։ Օսմանեան մեծազոր տէրութեան նորատակն ալ խաղաղութիւնը անխախտ պահելու վրայ ըլլալը ամենեւին երկբայութիւն վերցնելու բան չէ։ Ուրեմն այս երկու տէրութեանս մէջ կատարեալ հաշտութիւն և միաբանութիւն ըլլալուն ինչ բան արդէն կրնար ըլլալ։

«Ռուսաց կայսերական սենեակին աղետակնաներէն Պ. Շերպիլին, Ղեհրան քաղաքին Ռուսաց զետպանատան առաջին խորհրդական գրագրի փոխարքայական պաշտօնով հասաւ քաղաքս, ապրիլի առաջին օրերը։ Ասիկայ Ռուսաց կայսեր կողմէն Պարսից թագաւորին ընծայ մէկ սրնառու մը պատուական երաժշտական գործիք բերեր էր։ որ թէ չինուածոյն գեղեցկութեանը և փառաւորութեանը, և թէ երաժշտական եղանակները ճիշտ և անսխալ նուագելուն կողմանէ շատ պատուական բաներ են, և ասոնք եկածին պէս շահին ներկայացցց։ Հաճն ալ այս երաժշտական գործիքները նուիրեց իրաք գաւառի բանակին զինուորական երաժիշտներուն խումբին, որուն ուսուցիչ ըլլալով Պ. Սաքո Պրամսիլա Ռուսացի ճարտարարուեստ երաժիշտը, այս ուսմունքիս մէջ շատ աղէկ առաջ գացեր էին։ և թէ որ վարպետաշէն գործիք մը վարպետ գործածողի ձեռք կը վայելէ՝ նէ՛ այս երաժշտական գործիքներս ալ այն բանակին երաժիշտներուն ձեռքը կը վայելէին։ Ռուսացի երաժիշտը իրեն վարպետութենէն զատ անանկ հաւատարիմ ծառայութիւններ բրած է շահին, որ այս բանիս վրայօք ալ սրբան գովեմք նէ ըստ արժանեոյն գոված չեմք ըլլալ։

«Ռուսաց զետպանատան առաջին խորհրդական գրագրի տէրութեան պաշտօնին սեպհական տէրը Պ. Մուխին, ապրիլ 17ին հասաւ Ղեհրան։ Ասիկայ հասնելուն պէս՝ Պ. Շերպիլին իրեն փոխարքայական բար կատարելու վրայ եղած գործը ասոր յանձնեց, և շատ ատեն ջանքընելով ետ գարծաւ իր երկիրը երթալու։

«Սիր Տիրան Միւթա նապի խանին տղան Միւթա Հիւսէյն խանը՝ Պարսից տէրութեան կողմէն փառիզ քաղաք զետպանին առաջին խորհրդական գրագիր անուանեցաւ։ Ղեհրան Միւթա Սուհամմէտ Միւթ խանին խրկուելու գրերը առաւ, և մառիս 3ին (ապրիլ 21ին) ճամբայ ելաւ։

ԱՅՈՒՆՅՈՒՆ

Մեր աղբը որ տէրութեանը որ հպատակութիւն կ'ընէ նէ միշտ այն տէրութեանը օգուտը կը ցանկ կայ։ Որ տեղ քիչ շատ երկրագործութիւնը ծաղկեցուցեր է, որ տեղ վաճառականութիւնը, որ տեղ արուեստը, վերջապէս իւր հաւատարիմ ծառայութիւնը և միանգամայն զարմանալի ճարտարութեամբ սիրելի եղած է ամէն ատեն ներքեւ գլուխաւոր տէրութեանը, ինչպէս այս խոսքիս ստուգուելութեանը կը վկայեն նաեւ արտաքին եւրոպացի հեղինակներն ալ։ Բաւական ժամանակէ ի վեր Օսմանեան մեծազոր տէրութիւնը անխախտ ջանքեր կ'աշխատի, որպէս զի երկրագործութիւնը՝ արուեստը՝ վաճառականութիւնը իւր մէջը ծաղկելով իւր հը պատանիները հարստանան օր առօր ու երջանկաւան։ Բայց այս կենցաղօրու երեք երեւելի արուեստին յարգը առ հասարակ ամենուն ճանչցնելու և ետքն ալ անոնց ձեռք զարնելէն առաջ հարկաւոր եղած ուսմունքները սորվեցունել տալու համար նախ զանազան դպրոցներ հաստատեց։ Հիմա տեսնանք մեր աղբը իւր կարեւոր չափ իրեն աշխարհաշէն թագաւորին այսպիսի գովելի կամացը բարեցաւորութեանը համար իւր կողմէն նպաստամտաց ըլլալու նշան մը ցուցուցեր է մի։ Այս, մէկէն աւելի։ Հայոց աղբը չէ՞ որ այսչափ հոգ կը տանի գործարաններուն յառաջադիմութեանը համար, հայոց աղբը չէ՞ մի որ իրեն ջուրի ճամբայ բերէ Մարտիկ ու Տաշկանտանի եւրոպայի տալ կուլին վտանգաւոր ճամբաները վաճառականութիւնը զարգացունելու համար։ Հայոց աղբը չէ՞ մի որ աս օր ամէն հպատակ աղբերէն աւելի իւր դպրոցներուն բարեկարգութեանը հոգ կը տանի։ Հայոց աղբը չէ՞ մի, վերջապէս, որ ամենահարկաւոր արուեստին, այն է երկրագործութեանը ծաղկելուն համար Օսմանեան տէրութեանը այս օր ամէն աղբէն առաջ երկու ընտիր երկրագործ հասցը Ղոխնեօն երկրագործութեան մեծահամբաւ գաղթի շնորհիւ, որոնք հիմա Օսմանեան բարեկի երկիրներուն արդիւնաւորութեանը եռանդուն սիրով հոգ կը տա

նին և որջամիտ գրուածքներով կը ցրցունեն բաւական կառավարութեանը այն բաղմաօգուտ արուեստին աճումն տալուն ամէն միջոցները։ ինչպէս որ անցեալ շաբթուան Ժողովուրդ քաղաքի միջոցաւ արդեյ գիտնական Պ. Ղեհրաք Սիմաւրաճեան քաջ երկրագործին գեղեցիկ յօգուածը բաւական ցրցուցեր էր կառավարութեանը երկրագործութեան առաջ երթալուն պինդ հարկաւոր ճամբաները։

«Այս յօգուածէն մեր աղբն ալ քիչ շատ օգուտ կրնայ քաղել յաւաքով անոր թարգմանութիւնը հոս կը գնեմք ստոր։ Այս խոսքով ինչպէս իրենք ալ խոստացած են մեզի շնորհելու, ուրիշ կերպ կերպ երկրագործութեան վերաբերեալ օգուտաւոր յօգուածներ ստանալով մեր նորահաս երկրագործներէն ասիկէ ետեւ երբեմն երբեմն կը հրատարակեմք լրագրիս մէջ։

«Քանի մը տարի կայ որ Օսմանեան մեծազոր տէրութիւնը սկսեց մեծամեծ բարեկարգութիւններ խօթել իր տէրութեանը մէջ։ որուն ամէն մարդ վկայութիւն կրնայ տալ։ Այս բարեկարգութիւնները ընելուն նպատակը սա է որ, իրեն բաւցարձակ իշխանութեան ներքեւ գտնուած բոլոր երկիրներուն ներկայ վիճակը աղէկ ըլլայ և ապագայ վիճակն ալ մեծ աղբի մը վայելուչ վիճակ մը ըլլայ։ Այս ասոր համար է որ թէ Մարտարազարիս մէջ թէ ուրիշ զանազան երկիրներուն մէջ, գաղաւտուններ, գրատուններ, ճեմարաններ, հիւանդանոցներ բացուեցան։ Կառավարութիւնն ալ միշտ խոհեմ միջոցներ կը գործածէ, իր տէրութեան ներքեւ գտնուող բոլոր աղբերուն օգուտը խնայելու համար։ Վաճառականութեան և երկրագործութեան ժողովներ հաստատուեցան, և այս միջոցները կը յաւաստէ որ հասարակաց բարոյութեանը ու երջանկութեանը պատճառ պիտի ըլլան։ Սակայն երկրագործութիւնը առաջ տանելու համար պէտք է ամենեւին աշխատութիւն չի խնայել։

Բոլոր տնտես մարդիկ գիտեն որ աղբի մը հաւրստութեան էն մեծ աղբիւրը երկրագործութիւնն է։ Այս խոսքը եւեւր կը յարմարի Օսմանեան երկիրներուն։ ինչու որ վերին նախախնամութիւնը անոր անանկ բարեբեր հող մը՝ առողջ օդ մը պարգեւեր է, որ ամէն տեսակ մշակութեան կը յարմարի և առատ ալ բերք կուտայ ջուրին շատութեանը պատճառաւ։ Թեպէտ այս տէրութիւնը արհեստի վերաբերեալ շահաւոր գործեր չի կրնար ընել Դրանսայի, Մեգլայի, Ղեհրանիայի և Մարտարի ուրիշ տէրութիւններուն հետ։ ինչու որ անոնք կարտուութիւն չունին իրեն։ Բայց երկրագործութիւնը ասանկ չէ։ Եւրոպա երբոր բաւական ցորեն չըլլար, ինչպէս անցեալ տարի, Օսմանեան տէրութիւնը կը հոգայ անոր պիտոյքը։ Ուրեմն երկրագործութիւնը ընելու է, բայց աղէկ ճամբով մը։ Այս ան ժամանակը տէրութիւնը որպէս թէ շտեմարան մը կ'ընծայէ կարտուութեան բերքերը։ Եւրոպայի արհեստի բերքերուն հետ փոխանակելու շահաւոր եղանակաւ մը։

Բայնկ բարեյաջող ժամանակի մը մէջ արհեստներն ալ կը ծաղկեն և արհեստարարներուն սիրտը ինչ մը կը մտնայ Եւրոպայի վարպետներուն հետեւելու։ Բայց ասոնք չեն միայն երկրագործութեան օգուտները։ Երկրագործութիւնը՝ մարդուս բարքըն ալ կը մարբէ, լուսաւորութեանն ալ պատճառ կ'ըլլայ, ընտիր զինուորներ ալ կը հասցունէ, և վերջապէս տէրութեան գանձին ալ եւեւր օգուտներ կ'ընէ տուած հարկով։ Ուրեմն այսչափ բարեկարգութեան աղբիւրը ինչու չորցած ձգուեր է այդքան ատեն։ Շխալկը ըսենք, այս օգուտաւոր արհեստը ինչուան աս տարիներու բանի տեղ գլուխուած չէր։ Եւրոպա մեծ պահաւորութիւն մըն է աս։ Թէպէտ երկրագործը աշխատելու է, բայց կան անանկ գաւառներ վաճառելու, արգելքներ որոնց առջեւ բան մըն է։ Վանաւանդ երբոր նոր տեսակ բան մը կը հնարուի, ան ատենը տէրութեան գործակալութիւնը շատ օգուտաւոր և կարեւոր կը ըլլայ։ Ինտոր որ անցեալները Պոլսոյ շրջակայ տեղուանքը, փորձի համար Եւրոպայի ճամբով կամ այս տեղի ճամբով մշակութիւններ ըրին։ Բայց այս ըրած փորձերն չի յաջողեցաւ, ինչու որ ընող մարդիկ իրենց նպատակին հասնելու համար պէտք եղած տեղեկութիւնները չունէին։ Երբոր մէկը բան մը կ'ընէ, միայն այն բանը ընելու պիտի չըլլար հասցայն բանը ընելուն միջոցներն ալ պիտի գիտնայ։ Ասոր հակառակը ըլլալուն պէս, վտարելիմ ըսեն իւրենց բոլորովին կը կորուցանեն ան մարդը։ Այսինքն երկրագործութիւնը յաւաստ տանելու համար առաջին պէտք ըլլալը միջոցը, երկրագործները կրթութիւն ու վարժելն է։ Աստի կառավարութիւնը գիտնալով ասիկայ, Պոլսոյ մէջ գաղաւտուն մը հաստա

